

УДК:У9(2)26:336.2:336.02

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БЮДЖЕТИНИН КИРЕШЕ БӨЛҮГҮНДӨ ТҮЗ ЖАНА КЫЙЫР САЛЫКТАРДЫН МААНИСИ

**Жейренова Азима Самсиевна (0000-0001-9744-5281),
Исмаилова Нагима Шаршенбековна (0000-0002-2001-5125),
Исаева Джылдызкан Мукашовна (0000-0005-2506-5631)**

Кыргыз улуттук агрардык университети, Бишкек, Кыргызстан

Аннотация: *макалада өлкөнүн бюджетинин киреше бөлүгүн түзгөн түз жана кыйыр салыктардын мааниси каралат. Салык салуунун негизги принциптери жана салык саясатынын багыттары азыркы салык системасында камтылган. Анын курамы жана түзүмү ар бир өлкөдө ар башка. Жалпы таанылган салыктар түз жана кыйыр салыктар болуп бөлүнөт. Кыргыз Республикасынын учурдагы салык системасы абдан карама-каршылыктуу жана бир катар принципиалдуу кемчиликтерге дуушар болууда, алардын ар бири реформалоонун тийиштүү чараларын негиздөө үчүн зарыл болгон талдоодон өткөрүлөт. Буга байланыштуу КР бюджетине түз жана кыйыр салыктардын түшүүсүнө түзүмдүк талдоо жүргүзүлдү. Албетте, бюджеттин киреше бөлүгүн көбөйтүү мамлекетибиздин негизги милдети болуп саналат, ага байланыштуу фискалдык саясатка чоң көңүл бурулуп жатат. Бюджеттин киреше бөлүгүнүн өсүшүнө жетүү үчүн салыкты башкарууну жакшыртуу, бардык чарба жүргүзүүчү субъектилерге бирдей шарттарды түзүү үчүн салык системасын мындан ары өркүндөтүү зарыл.*

Өзөктүү сөздөр: *Түз салыктар, кыйыр салыктар, мамлекеттик бюджет, прогрессивдүү салык салуу, регрессивдүү салык, Салык кодекси.*

ЗНАЧЕНИЕ ПРЯМЫХ И КОСВЕННЫХ НАЛОГОВ В ДОХОДНОЙ ЧАСТИ БЮДЖЕТА КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

**Жейренова Азима Самсиевна (0000-0001-9744-5281),
Исмаилова Нагима Шаршенбековна (0000-0002-2001-5125),
Исаева Джылдызкан Мукашовна (0000-0005-2506-5631)**

Кыргызский национальный аграрный университет, Бишкек, Кыргызстан

Аннотация: *в статье рассматривается значение прямых и косвенных налогов в составе доходной части бюджета страны. Основные принципы налогообложения и направления налоговой политики находят свое воплощение в действующей налоговой системе. Ее состав и структура в каждой стране индивидуальны. Общеизвестные налоги делятся на прямые и косвенные. Ныне действующая в Кыргызской Республике налоговая система, весьма противоречива и страдает рядом принципиальных изъянов, каждый из которых подлежит анализу, необходимому для обоснования соответствующих реформационных мер. В связи с чем, сделан структурный анализ поступления прямых и косвенных налогов в бюджет КР. И предложены методы повышения налогового потенциала. Однозначно, рост доходной части бюджета является основной задачей нашего государства, в связи с чем фискальной политике*

уделяется большое внимание. Для достижения увеличения доходов бюджета, совершенствования налогового администрирования и создания равных условий для всех хозяйствующих субъектов необходимо продолжить совершенствование налоговой системы.

Ключевые слова: прямые налоги, косвенные налоги, государственный бюджет, прогрессивное налогообложение, регрессивное налогообложение, Налоговый Кодекс.

IMPORTANCE OF DIRECT AND INDIRECT TAXES IN REVENUE PART OF THE BUDGET OF THE KYRGYZ REPUBLIC

Zheirenova Azima Samsievna (0000-0001-9744-5281),
Ismailova Nagima Sharshenbekovna (0000-0002-2001-5125),
Isayeva Dzhyldyzkan Mukashovna (0000-0005-2506-5631)

Kyrgyz National Agrarian University, Bishkek, Kyrgyzstan

Annotation: *the article considers the value of direct and indirect taxes in the composition of the revenue part of the budget of the country. The basic principles of taxation and directions of tax policy are embodied in the current tax system. Its composition and structure in each country are individual. Generally recognized taxes are divided into direct and indirect.*

The tax system currently in force in the Kyrgyz Republic is very inconsistent and suffers from a number of fundamental flaws, each of which is subject to analysis necessary to justify appropriate reform measures. In this regard, a structural analysis of direct and indirect taxes in the budget of the Kyrgyz Republic was made. And methods of increasing the tax potential are proposed.

Clearly, the growth of the revenue side of the budget is the main task of our state, and therefore great attention is paid to fiscal policy.

In order to achieve an increase in budget revenues, improve tax administration and create equal conditions for all business entities, it is necessary to continue improving the tax system.

Keywords: *Direct taxes, indirect taxes, state budget, progressive taxation, regressive taxation, Tax Code.*

1. Киришүү

Кыргыз Республикасынын бюджеттик системасынын жетектөөчү звеносу болуп мамлекеттик бюджет эсептелет. Мамлекеттик бюджеттин кирешелери салыктык жана салыктык эмес түшүүлөрдүн эсебинен түзүлөт. Негизги булагы салыктык кирешелер болуп саналат. Мындан тышкары, салыктар мамлекеттин экономикага таасирин тийгизүүчү экономикалык рычагдардын бири болуп

саналат.

Салыктар-бул мамлекеттик бийлик органдарынын ишин материалдык жактан камсыз кылуучу каражаттардын негизги булагы болуп саналат.

Салыктар түз жана кыйыр болуп бөлүнөт.

Кыйыр салык - бул өндүрүүчү түздөн-түз төлөбөй турган, бирок баага кошумча акы катары белгилеген товарларга жана кызмат көрсөтүүлөргө салык. Ал бул

акчаны кирешеден чыгарып, мамлекетке берет. Чындыгында салыкты сатып алуучу төлөйт, ал эми өндүрүүчү аны гана чогултат. Кыйыр салыктардын эң кеңири тараган түрлөрү — акциздик салыктар, сатуу салыгы жана кошумча нарк салыгы (КНС). Кыйыр салыктар жергиликтүү бюджеттерге эмес, ар дайым республикалык бюджетке чегерилет.

Бул ишкана өз акчасынан төлөбөй, аны сатып алуучудан мамлекетке өткөрүп, салыкты кыйыр кылып жатканы. Бул учурда, сатып алуучу салыктын кандайдыр бир түрүн төлөп жатканынан көп учурда шектенбейт, анткени ал баага киргизилген.

Кыйыр салыктар менен түз салыктардын негизги айырмачылыгы, компания түз салыктарды өз акчасынан төлөйт, ал эми кыйыр салыктар кардарга өтүп, жөн гана продукциянын баасын жогорулатат. Негизинен бул керектөө салыгы. Кыйыр, өз кезегинде, этап менен төлөнөт жана көп учурда уюмдар же жеке адамдар түрүндө ортомчулар аркылуу.

Белгилей кетсек, мамлекеттик бюджеттин киреше бөлүгүндө көбүнчө салыктык кирешелердин негизги бөлүгүн кыйыр салыктар түзөт. Бул ошондой эле киреше булактарынын жетишсиз рационалдуу түзүмүн көрсөтөт. Кыйыр салык түпкүлүгүндө толугу менен акыркы колдонуучулар тарабынан төлөнүүчү товардын баасына үстөк коюу болгондуктан, акыр аягында ашыкча кыйыр салык салуу ички сатып алуу суроо-талапты азайтат жана натыйжада өлкөнүн экономикалык өнүгүү потенциалын төмөндөтөт.

Ошондуктан ар бир өлкө үчүн мамлекеттик бюджеттин киреше бөлүгүндө түз салыктардын басымдуу болушу артыкчылыктуу болуп саналат.

Түздөн-түз салыктар мамлекеттин бюджеттеринин кирешелерин мобилизациялоонун жөнөкөй куралынан бардык пропорцияларга, ылдамдыктарга жана экономикалык процесстин иштөө шарттарына таасир этип, бардык кайра өндүрүү процессинин негизги жөнгө салуучусуна айланат. Түздөн-түз салыктарга

төмөнкүлөр кирет: юридикалык жактардын пайдасына салык, жеке жактардын киреше салыгы, мүлк салыгы, жер салыгы, жер казынасын пайдалануу салыгы (Зулпуев С.)

2. Изилдөөнүн материалдары жана методдору. Түз салыктарды колдонуу - ведомстволук баш ийүүсүнө, менчигинин формаларына жана ишкананын уюштуруу-укуктук формасына карабастан ишкерлердин, ишканалардын коммерциялык кызыкчылыктары менен улуттук кызыкчылыктардын өз ара байланышын башкаруунун жана камсыз кылуунун экономикалык методдорунун бири.

Ошентип, азыркы шарттарда кыйыр салыктар да түз салыктар катарында мамлекеттин каржы саясатынын эң маанилүү звеносу болуп саналат.

Заманбап салык системалары компромисс болуп саналат. Немис экономисти Хайнц Халлердин айтымында, идеалдуу салык системасы «мамлекетте спутник системасы менен коштолгон бир негизги салык бар - салмагы боюнча анча чоң эмес, бирок сөзсүз түрдө башкы салыктан калган боштуктарды толтуруу үчүн зарыл болгон» учурда каралат.

Ошентип, регрессивдүү жана прогрессивдүү салык салуу, түз жана кыйыр салыктар бар.

Бул инструменттердин жардамы менен мамлекет кандайдыр бир деңгээлде экономикалык системаны жөнгө салып, тең салмактуулукту камсыздай алат. Прогрессивдүү салык салуу кирешенин көбөйүшү менен салыктын орточо ставкасынын көбөйүшүн билдирет. Бул салык чоң абсолюттук сумманы жана өскөн сайын чогултулган кирешенин олуттуу үлүшүн болжолдойт. Регрессивдүү салык салууга келсек, бул учурда орточо ставка кирешенин өсүшүнө жараша төмөндөйт.

3. Изилдөө натыйжалары

Түз салыктар түздөн-түз салык төлөөчү тарабынан төлөнөт. Түз салыктар төлөө жөндөмдүүлүгүнө түздөн-түз

Схема 1. Салыктык кирешелердин негизги булактары

пропорционалдуу. Кыйыр салыктар - бул белгилүү бир товарларга жана кызмат көрсөтүүлөргө салыктар, алар баага кошумча акы алуу аркылуу алынат. Салык салуунун негизги булактары киреше, товарлар жана капитал болуп саналат.

Белгилей кетсек, мамлекеттик салыктар республикалык да, жергиликтүү бюджетке да түшүп турат. Мамлекеттик салыктардын түшүүлөрүн республикалык жана жергиликтүү бюджеттердин ортосунда бөлүштүрүү республикалык бюджет жөнүндө ар жылдык мыйзам менен белгиленет.

2022-жылдын январь-декабрына карата Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигине караштуу Мамлекеттик салык кызматы тарабынан 156 339,4 млн сом суммасында салыктар жана төлөмдөр чогултулган, жылдын башындагы болжолдуу чогултуу 155 609,0 млн сомго бекитилген, аткарылышы 100,5 % түздү же 730,5 млн сомго ашык аткарылды. Өткөн жылды ушул убакытка салыштырмалуу салыктар жана төлөмдөрдүн чогултулушу 50 625,4 млн. сомго көбөйгөн же өсүү темпи 147,9% түзгөн. (КРнын финансы министрлигине караштуу МСК)

Анын ичинде республикалык бюджеттин кирешелери 130 426,2 млн сомду түзүп, болжолдуу чогултуу 131 493,8 млн сомго бекитилген, аткарылышы 99,2% аткарылбай калган сумманын көлөмү 1067,6

млн сомду түздү, өткөн жылдын ушул мезгилине салыштырмалуу кирешелер 44 093,5 млн сомго көбөйдү, же өсүү темпи 151,1% түздү.

Салыктардын иш жүзүндөгү түшүүлөрү 154 650,7 млн сомду түзүп, ал эми жыл башындагы болжолдуу чогултуу 154 033,4 млн сомго бекитилгенин эске алганда аткарылышы 100,4 %ке аткарылган же 617,3 млн. сомго, ашыкча аткарылган, өткөн жылдын ушул мезгилине салыштырмалуу салыктардын жана төлөмдөрдүн чогултулушу 50 353,7 млн сомго өскөн же өсүү темпи 148,3%ти түзгөн.

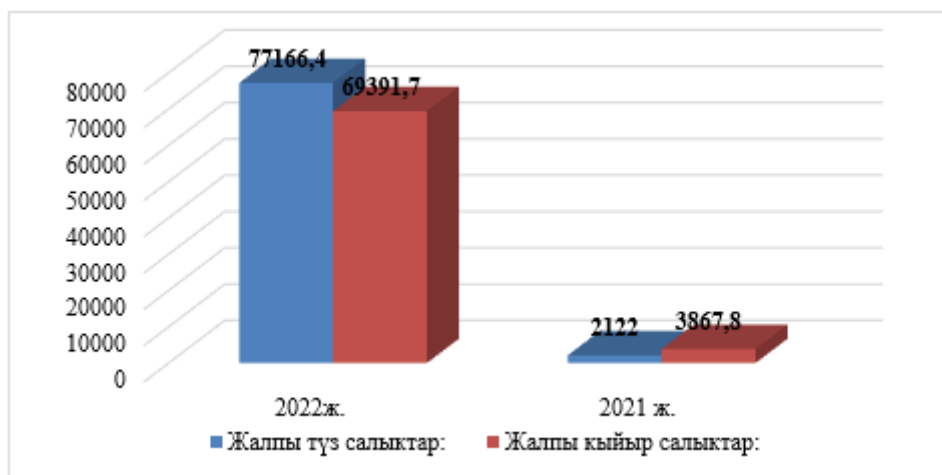
Түз жана кыйыр салыктар мамлекеттик бюджеттин киреше бөлүгүнүн негизин түзөт. Анын негизинде 2022-жылга карата түз жана кыйыр салыктардын түшүүлөрүн салыштырып талдайбыз.

Бул талдоо 2021-жылга салыштырмалуу 2022-жылы түз жана кыйыр салыктардын олуттуу өсүшүн көрсөтөт (Кыргыз Республикасынын Экономика жана коммерция министрлиги). Мындан тышкары, 2022-жылы түз салыктардын басымдуу экендиги көрүнүп турат. Бул киреше салыгы, алтын казуучу компанияларга салык, Кумтөрдүн дүң кирешесине салык өндүү салыктык түшүүлөрдүн олуттуу өсүшүнө байланыштуу. Мындай өсүштүн себеби, пандемиядан кийинки мезгилде мамлекеттик ишканалардын эффективдүү

Таблица-1. 2022-жылга түз жана кыйыр салыктардын келип түшүүсү. (млн сом).

№	Салыктын аталышы	2022ж.	2021 ж.
Түз салыктар			
1	Киреше салыгы	17 161,5	809,8
2	Пайдага болгон салык	18 002,5	137,8
3	Алтын казып алуу компания боюнча киреше салыгы	7 207,0	343,3
4	Жер салыгы	1 067,8	154,3
5	Мүлк салыктары	2120,3	99,1
6	Кумтөрдөн түшкөн дүң киреше салыгы	27 429,6	377,0
7	Жер казынасын пайдалануу салыгы (роялти, бонус)	4 177,7	200,7
8	Жалпы түз салыктар:	77166,4	2122
Кыйыр салыктар			
1	КНС	51749,5	2911,5
2	Сатуудан салык	6 435,6	382,8
3	Акциз	11206,6	573,5
4	Жалпы кыйыр салыктар:	69391,7	3867,8

Диаграмма 1. 2021-2022-жылдардагы түз жана кыйыр салыктардын түшүүсүн салыштырмалуу талдоо (млн. сом)

иштеши жана стратегиялык маанилүү Кумтөр ишканасынын Кыргызстандын менчигине өтүшү болду.

4. Талкуулоо.

Манчестер университетинин экономисти Дэвид Уокердин ырастоосунда, түз салыктардын жалпы суммадагы үлүшү канчалык жогору болсо, каржы ошончолук социалдык мүнөзгө ээ болот. Демек, биз каржыбыздын социалдык багытын мүнөздөй алабыз.

Салыктардын, атап айтканда түз салыктардын жардамы менен ишкерлердин, менчиктин бардык түрүндөгү ишканалардын мамлекеттик жана жергиликтүү бюджеттер менен, банктар менен, ошондой эле жогору турган уюмдар менен болгон мамилеси аныкталат. Салыктардын жардамы менен тышкы экономикалык ишмердүүлүк жөнгө салынат, анын ичинде чет элдик инвестицияны тартуу, ишкананын кирешеси да түзүлөт. Кайсы гана мамлекет болбосун өзүнүн

функцияларын аткаруу үчүн каражатка муктаж экени айдан ачык экени түшүнүктүү. Бул каржы булактарынын булагы мамлекет өзүнүн «кол алдындагылар» катарында жеке жана юридикалык жактардан гана чогулткан каражаттар болоору да айдан ачык. Мына ушундай жол менен, салык салуу киреше алган бардык юридикалык жана жеке жактардын мамлекеттик каржылык ресурстарды түзүүгө катышууга милдеттүүлүгүн билдирет. Түз салыктарга өзгөчө роль берилет.

5. Корутунду

Изилдөөнүн жыйынтыгына таянсак, түз салыктар катары кыйыр салыктардын да мааниси олуттуу жогорулады. Салыктар бюджеттин киреше бөлүгүнүн негизги булагы болуп саналат жана Кыргызстанда киреше бөлүгүн толуктоо дайыма актуалдуу көйгөй болуп келген. Бирок, 2021-жылы жана андан ары 2022-жылы абал жакшырууда, бул натыйжалуу жүргүзүлүп жаткан салык реформалары жөнүндө айтып турат.

Албетте, бюджеттин киреше бөлүгүн көбөйтүү мамлекетибиздин негизги милдети болуп саналат, ага байланыштуу фискалдык саясатка чоң көңүл бурулуп жатат.

Бюджеттин киреше бөлүгүнүн өсүшүнө жетүү үчүн, салыктык башкарууну жакшыртуу, бардык чарба

жүргүзүүчү субъектилерге бирдей шарттарды түзүү үчүн салык системасын мындан ары өркүндөтүү зарыл. Маанилүү жана натыйжалуу чаралардын бири 2022-жылдын 1-январынан тартып жаңы Салык кодексинин кабыл алынышы жана күчүнө кириши болду.

6. Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Экономика Кыргызстана: реалии перспективы / Зулпуев С, ст. «Бюджетно- налоговая политика», Бишкек 2001 г.
2. Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигинин мамлекеттик салык кызматы (<https://www.sti.gov.kg/>)
3. Кыргыз Республикасынын Экономика жана коммерция министрлиги (<https://mineconom.gov.kg/>)
4. Экономика Кыргызстана: реалии и перспективы / Досалиев Б. А. докл. «Бюджетно-налоговая политика: стратегия реформ».
5. Мусукожоев Ш. М., Меиманов К. М. Экономика Кыргызской Республики – Бишкек 1997 г.
6. Экономика Кыргызстана в последние десятилетие XX века / сост. Кочуев Т., Оторбаев К., Орузбаев А., ЦэиСР при МФ КР. – Бишкек 2000 г.